

УДК 343. 3/7

ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА, ЩО РЕГУЛЮЄ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ПОРЯДКУ ПРОХОДЖЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ, УЧИНЕНІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ АБО В БОЙОВІЙ ОБСТАНОВЦІ (РАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД)

Ониськів А.М., прокурор

Відділ нагляду за додержанням законів органами, які ведуть боротьбу з корупційними злочинами, процесуального керівництва та підтримання державного обвинувачення управління нагляду за додержанням законів органами, які ведуть боротьбу з організованою злочинністю і корупцією, прокуратури Київської області

Стаття присвячена дослідженню історичного аспекту становлення законодавства, що регулює кримінальну відповідальність за злочини проти порядку проходження військової служби, учинені в умовах проходження військової служби, воєнного стану або в бойовій обстановці, за радянський період.

Ключові слова: історичний аспект розвитку законодавства, злочини, учинені у воєнний час або в умовах бойової обстановки, становлення військово-кримінального законодавства, кримінальна відповідальність військовослужбовців.

Статья посвящена исследованию исторического аспекта становления законодательства, регулирующего уголовную ответственность за преступления против порядка прохождения военной службы, совершенные в условиях прохождения военной службы, военного положения или в боевой обстановке, в советский период.

Ключевые слова: исторический аспект развития законодательства, преступления, совершенные в военное время или в условиях боевой обстановки, становление военно-уголовного законодательства, уголовная ответственность военнослужащих.

Onys'ko A.M. PECULIARITIES OF FORMATION LEGISLATION GOVERNING RESPONSIBILITY FOR CRIMES AGAINST THE ORDER OF MILITARY SERVICE, COMMITTED IN STATE OF MARTIAL LAW OR IN A BATTLE (SOVIET PERIOD)

The article investigates the historical aspects of the peculiarities of formation legislation governing responsibility for crimes committed in the conditions of military service, martial law or in a combat situation in the Soviet period.

Key words: historical aspect of development of legislation, crimes committed in wartime or in a combat situation, establishment of military and criminal legislation, criminal responsibility of military personnel.

Постановка проблеми. На сьогодні Україна перебуває в умовах фактичного воєнного стану, тому категорія злочинів проти порядку проходження військової служби, учинених в умовах воєнного стану або в бойовій обстановці, стала розповсюдженою категорією. У зв'язку з цим багато уваги приділяється питанням порядку проходження військової служби та відповідальності за порушення такого порядку, розробці пропозицій щодо реформування й удосконалення норм кримінального законодавства України.

Вивчення історичного досвіду становлення за радянських часів законодавства, що регулює відповідальність за військові злочини, є актуальним, оскільки ефективно реформування, як правило, проводиться з урахуванням історичного досвіду. Генеза становлення військово-кримінального законодавства дасть змогу акцентувати увагу на позитивних і негативних здобутках у формуванні правової основи кримінальної відповідальності за злочини проти порядку проходження військової служби, учинені в умовах воєнного стану або в бойовій обстановці.

Ступінь розробленості проблеми. Окремим питанням розвитку кримінального законодавства та дослідженню кримінальної відповідальності військовослужбовців присвячені наукові праці вітчизняних і зарубіж-

них учених: А.В. Адріанова, Х.М. Ахметишина, М.І. Бажанова, Є.А. Бачуріна, В.О. Бугаєва, Г.І. Бушуєва, А.А. Габіані, Р.В. Закомолдіна, О.К. Зателєпіна, С.М. Іншакова, О.Г. Кальмана, О.О. Кваши, М.А. Кудінова, В.В. Лунєєва, Ф.Ф. Мартенса, А.М. Медведєва, А.В. Наумова, В.П. Павлюковича, М.М. Сенька, В.В. Сідоріна, А.А. Тер-Акопова, В.І. Терентьєва, М.С. Туркота, В.В. Устименка, М.І. Хавронюка, К.В. Харабета, В.М. Чхикнадзе, М.Д. Шаргородського, В.М. Шеншина, В.А. Шершенькової, В.В. Шульгіна, Н.М. Ярмиш та інших. Але особливостям становлення законодавства, що регулює відповідальність за злочини проти порядку проходження військової служби, учинені в умовах воєнного стану або в бойовій обстановці, за радянський період та історії становлення правової основи кримінальної відповідальності за військові злочини окремої уваги не приділялось.

Отже, **метою статті** є дослідження особливостей становлення законодавства, що регулює відповідальність за злочини проти порядку проходження військової служби, учинені в умовах воєнного стану або в бойовій обстановці, за радянський період.

Виклад основного матеріалу. Становлення правової основи кримінальної відповідальності за вчинення військових злочинів у законодавстві України, яка окремий історич-

ний період (1922–1991 рр.) входила до складу радянської держави, розпочалося в період становлення законодавства РСФРР і СРСР. Отже, розгляд питання генези законодавства щодо злочинів проти порядку проходження військової служби, учинених в умовах воєнного стану або в бойовій обстановці, на нашу думку, необхідно проаналізувати саме в цьому історичному періоді.

За часи формування радянської держави становлення норм, які передбачали відповідальність за вчинення військових службових злочинів, зокрема, проти порядку проходження військової служби, учинених в умовах воєнного стану або в бойовій обстановці, посідали особливе місце серед інших норм кримінального законодавства СРСР. Жовтневі події 1917 р. спричинили значні державні реформи, одним із елементів якої стало прийняття нового законодавства РСФРР, як військового, так і кримінального.

Складний історичний період, зумовлений Жовтневою революцією, громадянською війною, Першою світовою війною, характеризується численними змінами в радянському законодавстві, яке визначало основні засади організації набору в лави радянської армії – перехід до обов'язкової військової служби. Для боротьби з ворогами радянській владі була потрібна регулярна масова армія. Тому законодавець РСФРР визначив правові засади створення регулярної армії. Так, правовою основою формування такої армії та впровадження принципу обов'язкової військової служби стали такі акти, як Декрет Ради Народних Комісарів про організацію Робітничо-Селянської Червоної Армії [1] і Постанова ВЦВК про примусовий набір у Робітничо-Селянську Червону Армію [2].

Із перших днів Робітничо-Селянської Червоної Армії разом із актами щодо організації армії й уведення обов'язкового проходження служби для певних, визначених за віковим цензом, осіб законотворець став приймати акти, що передбачали кримінальну відповідальність за злочини проти проходження військової служби. Зокрема, декрети про боротьбу з дезертирством.

Так, у Декреті ВЦВК про термін служби в Робітничо-Селянській Червоній Армії від 22 квітня 1918 р. [3] злочином проти порядку проходження військової служби визнавалося дезертирство, яке було найпоширенішим злочином. За самовільне залишення лав армії до закінчення зазначеного терміну військовослужбовець піддавався відповідальності за всією суворістю революційних законів, аж до позбавлення прав громадянина Радянської республіки. Дезертирство визнавалось найбільш небезпечним злочином і прирівнювалось до зради.

Крім того, варто зазначити, що розвиток кримінального та військового законодавства до 1922 р. був спрямований на формування норм щодо викорінення дезертирства. Так, були прийняті Постанова Ради Робочої і Селянської Оборони «Про дезертирство» від 25 грудня 1918 р., Декрет Ради Робочої і Селянської Оборони «Про заходи боротьби з дезертирством» від 03 березня 1919 р. [4],

Постанова Ради Робочої і Селянської Оборони «Про заходи щодо викорінення дезертирства» від 03 червня 1919 р. і Декрет ВЦВК «Про комісії по боротьбі з дезертирством» від 08 квітня 1920 р. [5, с. 54], що встановлювали суворі заходи відповідальності для дезертирів аж до розстрілу, а для їх приховувачів – примусові роботи на строк до 5 років.

Кримінальне законодавство про відповідальність за військові злочини в період іноземної інтервенції та громадянської війни посідало особливе місце у формуванні кримінально-військового законодавства для запобігання вчиненню військових злочинів під час бойових дій. Перелік військових злочинів до прийняття Кримінального кодексу РСФРР від 01 червня 1922 р. передбачав кримінальну відповідальність за таке: невиконання бойових наказів і протидію їх виконанню іншими особами, частинами й загонами; перехід на бік ворога і добровільна здача в полон; самовільне залишення поля бою; порушення правил вартової служби в районах бойових дій; злісне дезертирство.

Норми державних актів щодо військових злочинів в означений історичний період уперше було сформульовано в окремій частині загального кодифікованого кримінального закону – Кримінального кодексу РСФРР від 01 червня 1922 р., затвердженого Постановою Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету (ВЦВК). Указаний кодифікований закон передбачав окрему главу VII «Військові злочини».

Відповідно до Кримінального кодексу РСФРР [6], злочини у сфері проходження військової служби, учинені в умовах військової служби, в умовах воєнного стану або в бойовій обстановці, визначались як злочинні дії, направлені проти порядку несення військової служби та виконання військовими силами свого призначення; образа підлеглим свого начальника, у тому числі й образа, завдана насильницькими діями; невиконання військовослужбовцем законного наказу, виданого його керівником; супротив щодо виконання законного наказу безпосереднього керівника; утеча, самовільне залишення військовослужбовцем своєї частини або місця служби з метою ухилитися від несення військової служби; ухилення військовослужбовця від несення служби або участі в бойових діях шляхом спричинення собі якого-небудь ушкодження або шляхом іншого обману (симуляція глухоти, німоти, сліпоти, душевної хвороби тощо); підбурювання до вчинення цього діяння і сприяння йому; самовільне залишення поля бою під час бою, відмова під час бою діяти зброєю проти ворога тощо.

У зв'язку зі складними політичними й економічними умовами, швидким розвитком законодавства РСФРР, яке визначало формування надійної радянської армії, у державні акти постійно вносились зміни щодо вдосконалення норм, що визначали порядок проходження служби та відповідальність за його порушення. Так, 09 січня 1926 р. у Кримінальний кодекс РСФРР були внесені зміни, які стосувались правового визначення оновленої назви глави та її змістового наповнення.

Зокрема, ці зміни вносились з урахуванням положень прийнятого ЦВК СРСР «Положення про військові злочини» від 31 жовтня 1924 р. [7], який за своєю сутністю був сформульований як звід кримінально-військового законодавства.

За подальшою логічною структурою дослідження необхідно дослідити зміни, які відбулись у Кримінальному кодексі РСФРР, щодо військових злочинів. В чому вони полягали?

По-перше, глава VII Кримінального кодексу РСФРР щодо злочинів у сфері проходження військової служби, учинених в умовах військової служби, в умовах воєнного стану або в бойовій обстановці, отримала назву глава IX «Злочини військові».

По-друге, у нормі Кримінального кодексу РСФРР, яка передбачала кримінальну відповідальність за невиконання наказу керівника, вилучили слово «законного», отже, «незаконний» наказ начальника/керівника також необхідно було виконувати, оскільки за його невиконання наставала кримінальна відповідальність.

По-третє, Кримінальний кодекс РСФРР було доповнено статтями, що визначали кримінальну відповідальність військовослужбовців і військовозобов'язаних за чинення опору особі, котра виконувала покладені на неї обов'язки військової служби; примус особи, яка перебуває при виконанні обов'язків військової служби, до порушення цих обов'язків. Так, у нормах зазначеного Кодексу було сформульовано поняття військового злочину як за суб'єктом, так і об'єктом посягання й характером злочинних дій.

По-четверте, у вказану главу Кримінального кодексу РСФРР були внесені норми, що передбачали кримінальну відповідальність за образу насильницькими діями підлеглим начальника або молодшим старшого при виконанні хоча б одним із них обов'язків по військовій службі, образу у випадку, коли кривдник і ображений належать до військовослужбовців або військовозобов'язаних, але не перебувають між собою у відносинах підлеглості або старшинства, коли при тому хоча б один із них повинен знаходитися при виконанні обов'язків по військовій службі.

По-п'яте, норми, які передбачали самовільну відсутність, були поділені на окремі статті. Так, самовільна відсутність визначалась так:

- відсутність рядового й молодшого начальницького складу тривалістю до двох годин;
- відсутність, учинена військовослужбовцем або військовозобов'язаним більше ніж один раз, до двох годин або тривалістю понад дві години хоча б один раз;
- відсутність понад добу визначалось як дезертирство;
- самовільне залишення частини або місця служби без наміру зовсім ухилитися від несення обов'язків по військовій службі, якщо відсутність тривала не більше шести (двох) діб (самовільна відсутність).

По-шосте, з'явилися норми, які передбачали кримінальну відповідальність за ухилення від призову за мобілізацією до лав

Робітничо-Селянської Червоної Армії й від подальших закликів для укомплектування Робітничо-Селянської Червоної Армії під час воєнного часу, невиконання військовослужбовцями змінного складу кавалерійських територіальних частин Робітничо-Селянської Червоної Армії обов'язків щодо власних коней, приписаних до зазначених частин.

Закон СРСР «Про обов'язкову військову службу» від 18 вересня 1925 р. передбачав, що військові злочини могли вчинити тільки особи стройового складу особливих збройних загонів (резервів) Наркомату, тобто норми зазначеного Закону визначили спеціальний суб'єкт військового злочину та особу злочинця. Отже, особи, які не перебували на військовій службі, не могли притягуватися до кримінальної відповідальності за військові злочини.

Положення про військові злочини, прийняте Постановою ЦВК, СРСР Ради Народних Комісарів СРСР від 27 липня 1927 р. [8], в основу формування норм якого було покладено норми Кримінального кодексу РСФРР, визначало поняття військових злочинів, за вчинення яких військовослужбовців притягували до кримінальної відповідальності, розширило перелік суб'єктів військових злочинів, визначало кримінальну відповідальність осіб, які не були суб'єктами військових злочинів, але вчинили військовий злочин у співучасті з військовослужбовцем. Зокрема, суб'єктом військового злочину визначались громадяни, які в особливих, утворених у воєнний час, командах для обслуговування тилу і фронту вчинили злочини проти порядку несення військової служби.

Зазначений правовий акт очевидно не був досконалим для того часу, тому в грудні 1927 р. до нього були внесені доповнення та зміни, які стосувались визначення спеціального суб'єкта військового злочину. Так, було прийнято Постанову ЦВК, СРСР Ради Народних Комісарів СРСР «Про зміни у ст. 1 Положення про військові злочини» [9], яка до суб'єкта військового злочину зараховувала осіб особового складу воєнізованої охорони, котрі охороняли військові підприємства, споруди й організації, що мали важливе державне значення.

Постановою ЦВК, СРСР Ради Народних Комісарів СРСР «Про зміни у ст. 7, 8 Положення про військові злочини» від 24 квітня 1929 р. були також унесені доповнення та зміни, зокрема ст. 7 «Самовільне залишення частини або місця служби» була викладена в новій редакції, що передбачала кримінальну відповідальність за самовільне залишення частини або місця служби. Ст. 8 було доповнено приміткою «Міра соціального захисту застосовується у випадках повторної судимості за діяння, передбачене цією статтею, – самовільне залишення частини або місця служби, якщо відсутність тривала понад 6 діб, а також у випадках першої судимості за зазначене діяння, але у воєнний час або після судимості за діяння – самовільне залишення частини або місця служби, якщо відсутність тривала понад 6 діб, самовільне залишення частини або місця служби, хоча б відсутність з части-

ни або з місця служби тривало менше 6 (2) доби, але з наміром тривати або зовсім ухилитися від несення обов'язків по військовій службі (втеча)».

Пізніше, у 1930-х рр., у Кримінальному кодексі РСФРР у главі «Злочини військові» також були включені норми, які більш детально визначали коло спеціальних суб'єктів злочинів у сфері проходження військової служби, учинених в умовах військової служби, в умовах воєнного стану або в бойовій обстановці, а саме: спеціальний суб'єкт військового злочину, відповідно до норм закону, – це військовослужбовець та військовозобов'язаний запасу Робітничо-Селянської Червоної Армії під час стану тих чи інших в рядах Робітничо-Селянської Червоної Армії.

Варто звернути увагу, що, відповідно до Постанови ЦВК і РНК СРСР від 16 лютого 1930 р., до військовослужбовців, військовозобов'язаних були зараховані особи, які проходили службу у воєнізованій охороні та воєнізованій пожежній охороні, працівники виправно-трудоустанов.

У 1934 р. перелік осіб, прирівняних до військовослужбовців, також був суттєво розширений. Згідно з Постановою ЦВК і РНК СРСР, до таких були зараховані працівники експедиції підводних робіт, особи начальницького складу цивільного повітряного флоту, а також особи начальницького й рядового складу частин тилового ополчення і трудових частин із осіб, звільнених від військової служби за релігійними переконаннями, учні льотних шкіл цивільного повітряного флоту.

На нашу думку, прийняттям Закону СРСР «Про загальний військовий обов'язок» від 01 вересня 1939 р. [10] і нормативно-правових документів про загальну мобілізацію в окремих регіонах було зумовлено звуження переліку правового визначення в законодавстві СРСР кола спеціальних суб'єктів військових злочинів, оскільки ст. 3 Закону СРСР «Про загальний військовий обов'язок» від 01 вересня 1939 р. визначалося, що під час військових дій і бойової обстановки всі чоловіки-громадяни СРСР, незалежно від раси, національності, віросповідання, освітнього цензу, соціального походження й становища, зобов'язані відбувати військову службу в складі збройних сил СРСР. Звуження кола спеціального суб'єкта військових злочинів зумовило розширення кола особи злочинця, зокрема осіб, які могли вчинити військовий злочин. Разом із цим усі органи державної влади, підприємства працювали на забезпечення ведення війни. Крім того, жінки у віці від 19 до 50 років також зараховувались на військову службу в запас другої категорії.

Крім того, необхідно звернути увагу, що в умовах початку війни, відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 13 грудня 1940 р., перелік осіб, які могли бути зараховані до спеціального суб'єкта військових злочинів та особи злочинця, було значно звужено. Такий перелік категорій включав осіб стройового та адміністративно-господарського складу Робітничо-Селянської Міліції й оперативного складу органів Управління Державної Безпеки НКВС [11]. Цим Указом

було визначено значно жорсткіші покарання за вчинення військових злочинів за самовільне залишення частини або місця служби та дезертирство.

На нашу думку, варто погодитись із ученим Р.В. Закомолдіним, який зазначає, що в часи Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) з метою забезпечення громадського порядку й державної безпеки на окремій території СРСР було оголошено військовий стан, тому функції громадських органів державної влади передавалися органам військового управління, які наділялися надзвичайними повноваженнями. Винні в скоєні злочинів на території з військовим станом підлягали відповідальності за законами військового часу. Усі справи про злочини, учинені як військовослужбовцями, так і цивільними особами, розглядалися спеціально створеними органами – військовими трибуналами [12].

Після закінчення Великої Вітчизняної війни було прийнято низку Указів Президії Верховної Ради СРСР, які внесли певні правові корективи до правової основи кримінальної відповідальності за військові злочини. Так, було прийнято Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про внесення змін і доповнень до Положення про військові злочини 1927 року» від 15 лютого 1957 р. [13], який визначав дезертирство як самовільне залишення військовослужбовцями військової частини тривалістю більше доби, а особами офіцерського складу більше шести діб, під час тренувань у флоті, навчальних зборів більше двох діб, а також утечу із військової частини на тривалий період з метою ухилення від служби.

25 грудня 1958 р. законодавець видав Закон СРСР «Про кримінальну відповідальність за військові злочини», який деталізував визначення кримінальної відповідальності за самовільне залишення військової частини або місця служби саме в бойовій обстановці, зокрема відповідальність за цей злочин наставала незалежно від терміну відсутності військовослужбовця. У нормах нового Закону було визначено відповідальність за ухилення від військової служби шляхом самоскалічення або іншим шляхом симуляції неспроможності несення служби, підлогу документів або іншого обману, а також описано всі форми та способи ухилення від проходження військової служби шляхом спричинення шкоди здоров'ю.

На початку 1960 рр. законодавець прийняв новий Кримінальний кодекс СРСР РСФРР, який повною мірою врахував положення Закону СРСР «Про кримінальну відповідальність за військові злочини». Указаний кодифікований закон повністю увібрав у себе загальносоюзні закони про кримінальну відповідальність за державні, військові та інші злочини, спрямовані проти СРСР, і до проголошення незалежності України норми, які передбачали кримінальну відповідальність за злочини проти порядку проходження військової служби, учинені в умовах воєнного стану або в бойовій обстановці, зокрема самовільне залишення військової частини, дезертирство, ухилення від військової служби шляхом самоскалічення або іншим способом, суттєвих змін не зазнавали.

Висновки. Резюмуючи викладене, варто зазначити, що аналіз історичного досвіду особливостей становлення законодавства, яке регулює відповідальність за злочини проти порядку проходження військової служби, учинені в умовах воєнного стану або в бойовій обстановці, дає змогу зробити висновки, що процес становлення правової основи вказаного законодавства залежав від військової обстановки в державі. Законодавче врегулювання кримінальної відповідальності за злочини проти порядку проходження військової служби було передбачено різними нормативно-правовими актами. З огляду на особливості побудови й розвитку радянської держави, потреби радянської держави мати бойову армію, можливість громадянської війни та іноземної інтервенції, становлення нового законодавства, державного устрою видно, що належну увагу приділено становленню військово-кримінального законодавства під час прийняття Кримінальних кодексів 1922 та 1960 рр., а також удосконаленню норм кримінального законодавства щодо військових злочинів під час Жовтневої революції та Великої Вітчизняної війни. Норми військово-кримінального законодавства, прийняті в радянські часи, утворили окрему галузь (частину) кримінального права – військово-кримінальне право.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Декрет Совета Народных Комиссаров об организации Рабоче-Крестьянской Красной армии от 15 января 1918 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/DEKRET/rkka.htm>.
2. Постановление ВЦИК о принудительном наборе в Рабоче-Крестьянскую Армию от 29 мая 1918 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://www.marxists.org/gusskij/lenin/works/army80.htm>.
3. Декрет ВЦИК о сроке службы в Красной Армии от 22 апреля 1918 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.great-country.ru/content/sov_dekret/dekret/dek_0111.php.
4. О мерах борьбы с дезертирством : Декрет Совета Обороны от 03 марта 1919 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.lawfirm.ru/comments/index.php?id=9218>.
5. Павлюкович В.П. История развития законодательства о дезертирстве до принятия Уголовного кодекса РФ / В. Павлюкович // Право в Вооруженных Силах. Военно-правовое обозрение. – 2005. – № 3. – С. 54–55.
6. Уголовный кодекс Российской Социалистической Федеративной Советской Республики (Официальный текст со всеми дополнениями и исправлениями на 01 апреля 1923 г. и алфавитным указателем). – Пг. : Гос. Трест «Петропечать», 1923. – 105 с.
7. Положения про військові злочини : Постанова ЦВК СРСР від 31 жовтня 1924 року [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_2236.htm.
8. Положение о воинских преступлениях от 27 июля 1927 года // Сборник законов и распоряжений СССР. – 1927. – № 50. – Ст. 505.
9. Об изменении ст. 1 положения о воинских преступлениях : Постановление ЦИК СССР, СНК СССР от 28 декабря 1927 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://lawru.info/dok/1927/12/28/n1201441.htm>.
10. О всеобщей воинской обязанности : Закон СССР от 01 сентября 1939 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.e-reading.club/chapter.php/97994/86/Dudkina,_Shcherbakova_-_Shpargalka_po_istorii_gosudarstva_i_prava_Rossii.html.
11. Указ от 03 февраля 1941 года о разделении НКВД СССР // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1941. – № 7.
12. Закомолдин Р.В. Становление отечественного военно-уголовного законодательства в советский период (1918–1991 гг.) / Р. Закомолдин // Армия и общество. – 2013. – № 4 (36). – С. 32.
13. Ведомости Верховного Совета СССР. – 1983. – № 5. – С. 100.